Я виїздив Туреччину майже всіма залізничними шляхами. Пам’ять на пейзажі в мене чудова, кожну місцевість можу списати в подробицях (облич, навпаки, ніколи не пам’ятаю). Але який пейзаж між ст. Абрікей, звідки ми від’їхали о 8.45 ранку і Анкарою, де скінчилася наша поїздка о 4.15 дня, – не знаю. Ці майже 300 кілометрів шляху і майже 8 годин подорожі жодного сліду не лишили в моїй пам’яті.

Мустафа-ефенді був мій попутник протягом однієї доби. Ми виїхали разом зі спаленого сонцем Мерсіну на Середземному морі, де люди смоктали цукор з довгих, ніби бамбукових, палиць і, поглядаючи на термометра, говорили:

– 28 в затінку… Почалися холоди!

На ст. Єнідже хамал Дуран переніс наші речі до багдадського поїзда, і ми знову потрапили до одного купе. В мене був один маленький чемодан, в мого попутника аж три. Я дав Дуранові 50 гурушів, і той зробив незадоволене обличчя. Але, коли мій попутник заплатив тільки 20, Дуран аж нічим не виявив якого-небудь незадоволення, уклонився ввічливо, покликав Аллахове благословіння на нашу подорож і пішов геть.

Я подивився на свого попутника. Був це підстаркуватий чолов’яга з сивим волоссям, просто одягнений. Він вийняв з кишені пляшку дузіко і просто з шийки трохи ковтнув. Горілка була найпоганішого ґатунку – і на все купе пішов важкий пах тміну. 20 гурушів за три місця вантажу! Я згадав, що турки надзвичайно ощадливі і не витрачають зайвого там, де можна не витратити. Я пригадав, як директор величезного банку в Стамбулі, дуже багата людина, ніколи не жене свого авта з банку додому підчас перерви, а їде тунелем, і то не в першій класі за 3 гуруші, а в другій – за 4.

І для хамала Дурана ця ощадливість закон. Але чужинці – хіба їм належиться бути ощадливими?

Аж до вечора ми їхали горами Тавра. Величезне спорудження оця багдадська залізниця! Горами, перевалами, тунелями ми піднеслися аж на самісінькі верхів’я, де снігові гори іронічно поглядали на нас, немов нахиляючися до колій і посміхаючись із безпорадної одчайдушності людей, що вдиралися в саме серце гір, а втім не спромоглися подолати снігові корони.

Тунелі заступали місце тунелів. Було місцями лише кілька метрів між ними.

Поїзд винирне з кам’яної імли, блисне в просвітлі суворий пейзаж – безладно накопичені скелі, снігові гори, самотні сосни, шалені струмки – і знову втопаємо в скелястій норі. Там була станція Чіфте-хан – Подвійний Дім. Між двох тунелів на майданчику в кілометр довжиною, а завширшки тільки в дві залізничні колії перон, сумовитий вокзал, монотонний телеграф і несмілий тоненький дзвоник. Коли поїзд спинився, ми бачили вихід з одного тунелю і вхід до другого. Люди там живуть од поїзда до поїзда. Піде поїзд – і знову на цілу добу їх відрізано од усього світу.

Я дивився на грізні, суворі скелі, на дим од паротяга, дим підносився вище хмар, бо надто глибоко знизилися хмари… Важко було щось говорити. Та мої сусіди, офіцери з Адани, люди звиклі до цієї суворості Анатолії, весело балакали, весело пили горілку й весело їли баранячі ковбасні обрізки, потрохи втягаючи мене в кумедну франко-німецько-турецьку балачку.

Надвечір, коли гори, захекавшися, лишилися позаду, з правого боку потяглася безнадійно-нудною і безперервною биндою соляна пустеля. На ст. Конія наш вагон одчепили, веселі аданські офіцери перейшли до Стамбульського поїзда, а ми з мерсінським попутником почали чекати,

поки причеплять вагона, що привезе нас впрост до Анкари, до столиці. Коли подали вагона, мого попутника не було біля речей, і я змушений був сам впаковувати його обдерті чемодани в своє купе. За кілька станцій він з’явився, очевидно потрапивши в Конії десь до іншого вагона. Він дуже зрадів, побачивши свої речі, і моя послуга спричинилася до щільнішого знайомства.

Всю дорогу ми приязно розмовляли. Я не знаю турецької, Мустафа-ефенді не знав французької, але розмова точилася досить жваво. Спочатку Мустафа-ефенді щось оповідав мені – очевидно, про свою країну, бо показував у вікно на станції, де ми проїздили уже в темряві, та про свою родину, раз у раз повторюючи "Анкара". Я слухав і похитував головою. Потім уже і я викладав свої подорожні враження, висловлюючи все захоплення з прекрасної Туреччини – і Мустафа-ефенді так само повчаюче й схвалююче похитував головою.

Отак приємно побалакавши кілька годин, ми зібралися спати, і мій попутник почастував мене своїм дешевим дузіко. Пити горілку мені довелося так само з пляшки, як і він це робив, але попросити склянки я не наважився. Хто його зна, які там східні звичаї! Може, Мустафа-ефенді виявив надзвичайну симпатію до мене, запросивши пити просто з шийки, а я, відмовившися, ображу його? Надто обережним треба бути чужинцеві-мандрівникові в східних краях.

На ранок ми привіталися дружніми жестами, а потім поновили нашу розмову. Не знаю, на чому спинився вчора Мустафа-ефенді, але певен, що продовжував він як раз з того самого місця. І я так само, спинившися вчора на описові Ізміра, розповідав далі свої пригоди на Егейї.

Потім Мустафа-ефенді дістав з-під полиці найобдертішого зі своїх чемоданів, розв’язав мотузки й неймовірно схвилював мене. Таких розкошів у подібному чемодані я не уявляв!

Монети старовинні, ассирійські печатки, якісь голівки, ціла ваза дуже майстерного виробу й дуже давнього походження… Кожну річ загорнено в папірці й розкладено по бляшаних коробочках з-під цигарет. Окремо в кількох папірцях загорнено золоту монету, і Мустафа-ефенді похвалився мені, що коштує вона десять тисяч англійських фунтів… Знавши, як вимовляється турецькі числа, я так зрозумів його. А пашпорт мого знайомця – він отаким чином вирішив зміцнити знайомство зі мною – довів мені, що Мустафа-ефенді аж 6 місяців мандрував Сирією, відвідавши Алеппо, Багдад, Дамаск та інші міста, що слід свій лишили в його пашпорті у вигляді французьких і англійських віз.

Коли я донесхочу намилувався прекрасними антиками й не лише з увічливості кілька разів промовив "машаллах!" – вираз найбільшого, побожного навіть, здивування і захоплення, – мій попутник старанно зав’язав подертими мотузками подертого чемодана, недбало сховавши його знову під полицю. І того самого моменту з великим галасом вдерся до нашого купе кондуктор.

Кондуктор несамовито кричав на Мустафу-ефенді. Спочатку у мене було враження, що то зустрілися два запеклі вороги з надто солідним стажем ворогування. Але коли Мустафа-ефенді здивовано й без усякого хвилювання почав щось відповідати кондукторові, раз у раз підводячи голову догори на знак негації, я зрозумів, що йде про щось сучасніше.

Кондуктор лютував, Мустафа-ефенді здивовано промовляв "хаїр" (ні) та "йок" (нема). Говорилося, очевидно, про якийсь великий злочин, і свою співучасть у ньому Мустафа-ефенді рішуче заперечував.

Тоді кондуктор накинувся на мене. Поки він викладав своє обвинувачення та використовував увесь арсенал лайки й образ, я мовчав, покурюючи цигаретку. Коли ж кондукторові схотілося взнати мою думку з цього приводу і він зробив павзу, недвозначно дивлячися на мене, я, подібно до Мустафи-ефенді, почав доводити, що я – "хаїр" та "йок". Кондукторові довелося звернутися до мого попутника. Але той

рішуче заступився за мене, доводячи, що не тільки він, Мустафа, "хаїр" та "йок", але я, приятель його, теж, дійсно, – "хаїр" та "йок".

Така відповідь не задовольнила кондуктора – злочин, очевидно, був надто великий, і злочинець не мав права сховатися за "хаїрами" з "йоками"… Кондуктор кричав своєї далі.

Почавши прислухатися до його обвинувальної промови, я спіймав кілька слів, що найчастіше повторювалися, і до того ж – близько одне від одного. Ці слова нагнали на мене моторошний жах.

– Джамі рюс, гяур… – кричав кондуктор.

Я почав підозріло дивитися на Мустафу-ефенді. Звідки він дістав оці антики й монети? Чому він тримає їх у подертому чемодані та ще підкидає на вечірній станції випадковому попутникові?

Хто проживе в Стамбулі хоч один день уже знає, що таке "джамі". До назви кожного мечету додається це слово: Єні-джамі, Валіде-джамі, Сулейманіє-джамісі… Воно-бо мечет і означає. Я рюс? Надто зрозумілі були ці чужі слова…

Так, Мустафо-ефенді! Значить, ви зневажили мечет? Значить, ви обідрали якісь сельджуцькі храми – і от де джерело ваших антиків? А потім ви ошукуєте довіру наївного чужинця і скидаєте свою провину на нього? Адже ви можете навіть свідків поставити, що це я приніс подертого чемоданчика з грецькими монетами й ассирійськими левами до нашого купе. Я ще підозріліше подивився на свого попутника.

Та Мустафа-ефенді так щиро й простодушно захищав мене, що мої підозріння зникли. Але в чому все ж таки річ?

Незабаром до купе вдерлося ще кілька кондукторів, галас збільшився, і мені довелося одверто заявити:

– Тюрча бельмас.

Точного змісту цієї фрази я не знаю, але мені здавалося, що це мусить бути заява про те, що я не розумію турецької мови. Тоді кондуктори, так само хвилюючися далі, запросили мене до коридору.

Довелося скоритися. В коридорі при виході з ґанку мені показали велике вікно з розбитою шибкою. Я нічого не розумів. Кондуктори й далі оперували трьома жахливими словами – джамі, рюс, гяур – і мені ставало ще моторошніше.

Хитнувши головою на знак цілковитого нерозуміння змісту жахливої події та якого-будь зв’язку між розбитим склом і зневаженим мечетом, я повернувся до купе і запалив нову цигарку. Кондукторів моя поведінка, очевидно, не задовольнила. Я вийняв з чемодану французько-турецького диксіонера і почав порпатися в ньому.

Словник зробив враження, подібне до масла на бурхливій хвилі. Кондуктори вмить замовкли і почали стежити за моїми рухами. Я зідхнув з полегшенням.

От зараз знайду якесь потрібне мені слово і остаточно доведу, що жодних мечетів підчас всього перебування в Туреччині я не зневажав!

Дивна річ переляк! Я вже написав цілу книжку про Туреччину, я вже робив про цю країну доповіді та завжди доводив, що релігійний фанатизм винищено тут дощенту. Але досить було почути сполучення "джамі" та "гяур", щоб поновилися в моїй свідомості старі розуміння, старі уявлення про Схід, як вогнище жорстокого фанатизму. Хтозна, може, тут за споганення мечету призначають довгорічну тюрму, а може, тільки висилають з країни? В обох випадках мене чекала велика неприємність, бо порушувалися всі мої плани та всі надії на цікаві враження.

Можливо, що і в тюрмі турецькій цікаво посидіти, але я волію обійтися без подібних вражінь. І раптом випадкова сторінка в словнику штовхнула мене на справжнє розуміння події: "рюзгіяр" – вітер… І не знаю, чому саме, але раптом по цьому я згадав, що скло турецькою мовою зветься "джам"…

Джам, а не джамі! Який сором! Адже в мене, в моїй власній книжці на відповідній сторінці розповідається про скляра, як той щоранку проходив повз моїх вікон та вигукував свій крам. Я не споганив мечету. Я тільки розбив шибку. Очевидно, було так: я вийшов на станції, а потім не причинив щільно за собою двері, вітер ("рюзгіяр", а не "рюс гяур") тріпонув, – і скло розбилося.

Я вийшов ще раз на ґанок і подивився на розбите вікно. Тепер у ньому була величезна дірка. Очевидно, кондуктори обдивляючися й роблячи експертизу, з великої старанності видавили здоровенний шматок скла.

Я повторив кілька раз знайдені мною слова, і кондуктори переконалися, що я визнаю свою провину. Але галас од цього не зменшився. Почали збігатися не лише кондуктори, але й пасажири зі всього поїзда, всі докірливо дивилися на мене, і кожний читав мені нотацію. Нарешті, прийшов поліцай і виголосив довгу промову. Я не зрозумів жодного слова окремо, але ввесь зміст цієї громадської догани був надто зрозумілий. Поліцай говорив, очевидно:

– І як вам не сором, а? Ми вас, як людину приймаємо в своїй країні, даємо змогу за ті сами гроші, що й наші громадяни платять, їздити чудесною багдадською залізницею, а ви шибки розбиваєте! Хіба ж можна так?

Спочатку я мовчав. Але потім лють мене взяла. Ну, припустімо, розбив, шайтан вас забирай зовсім з вашим джамом!.. Ну, заплатю. З поїзда не втечеш, чи не так? Чого ж ви тут мені мораль начитуєте? З

кожним може таке бути! І я вголос висловив свою лють і образу моїм учителям доброї поведінки.

Справа, очевидно, була не в цьому. Одної моєї згоди заплатити було мало. Може, це зветься в Туреччині хуліганством? Може, ще штраф якийсь належиться?.. Турки далі начитували мені мораль.

– Куди ви їдете? – спитав поліцай.

Це я зрозумів і відповів, що їду до Анкари.

Поліцай знову виголосив прекрасну промову, яка, очевидно, мала означати, що в Анкарі, мовляв, ми з вами як слід поговоримо. Після цього всі пішли, але протягом всієї дороги аж до самої Анкари раз у раз підходили до мого купе пасажири й з огидливою цікавістю дивилися:

– Оце він? Так ось він той, що розбиває шибки на багдадській залізниці? Ці-ка-во!

Мене раптом пройняла одна жахлива думка. А скільки коштує отой джам? Я подивився. Грубе, дуже грубе скло, таких я не бачив у нас. А вгорі було зроблено прекрасний півмісяць з гарною зіркою. Мені здавалося, що той півмісяць з зіркою має коштувати дорожче за цілий джам.

Я перерахував свої гроші. Їх у мене залишалося вже не багато, а в майбутньому було кілька день перебування в Анкарі, та ще тижнів зо два у Стамбулі… А подарунки друзям? Прощай, Туреччино! Доведеться голому і обдертому зайцем їхати в трюмі.

Я виїздив Туреччину майже всіма залізницями, пам’ять на пейзажі у мене чудова, але який пейзаж між ст. Абрікей і Анкарою – не знаю. Чомусь отой пейзаж не зробив на мене найменшого враження і найменшого сліду не лишив у моїй пам’яті.

Коли поїзд остаточно спинився, поліцай суворо підійшов до мене і суворо сказав щось, очевидно, таке:

– Ну, ходімо, такий-сякий! Ось ви взнаєте, як джами розбивати!

Та привів він мене не до караколу, а до якогось добродія на вокзалі.

Вислухавши жахливу пригоду з розбитим джамом, добродій ввічливо запросив мене сісти й подібно до своїх попередників почав начитувати довгу мораль. Говорив він французькою.

– Мені нема часу, – перебив я його, – скажіть краще, скільки коштує отой джам.

Добродій зідхнув.

– Мушу вам зробити неприємність, – відповів він: – Це дуже дороге скло. Вам доведеться чимало заплатити. Воно коштує…

На столі з’явився великий реєстр, і добродій почав поволі водити пальцем по числах. Я бачив: 65, 69, 73…

В мене лишалося тільки 100 лір. На ці гроші я мав прожити ще більше двох тижнів, купити подарунки й забезпечити себе квитком на пароплаві… Прощайте, вражіння!.. Їхати мені зайцем.

Добродій раптом підвів голову і докінчив:

– Воно коштує… дві ліри п’ятдесят!

Тобто – два! Два карбованці!.. Я раптом згадав і Дурана-хамала, і багатія – директора банку, раптом пригадав все, що я чув про турецьку

ощадливість, економність і розрахованість… Вийнявши п’ять лір, я сказав звичайною українською:

– Беріть п’ять і покажіть, де у вас ще один такий джам!

Але добродій не зрозумів української мови й повернув мені дві з половиною, ліри… А шкода!